

М. І. КІЧУК. Семантичні пресупозиції українського іменника як вияв ментальності народу

Поняття «народ» і «мова» та їх взаємозв'язок останнім часом привертають увагу великої кількості вчених, особливо представників психологічного напрямку у мовознавстві, які, слідом за О. Потебнею та В. фон Гумбольдтом, ототожнюють поняття «мова» і «дух» (самосвідомість) народу.

Серед чинників, що впливають на формування нації (а такими є мова, культура, спільність території, історії, державність), основним є усвідомлення людиною своєї належності до етносу, вислов-

лення нею своїх найпотаємніших думок мовою цього народу, що, на думку В. Даля, і дає нам підстави зараховувати людину до тієї чи іншої нації [1: 168].

У наш час безперечним є той факт, що народ, нація за допомогою мови висловлює свої почуття, думки, побажання, сподівання, ставлення. В основному за рахунок вербального спілкування створюється світоглядна картина світу, побудована на уявленнях народу, оцінюванні ним певних явищ як таких, що відіграють деяку позитивну чи негативну роль у житті окремої особистості як складової частини усього народу.

Починаючи з найперших кроків у пізнанні життя, людський індивід зустрічається з мовою в усіх її виявах, навчається мовлення, засвоюючи його через назви предметів, істот та неістот із оточуючого його середовища.

Предметність лягла в основу виділення іменника як частини мови, що є відображенням функціонально-семантичної категорії субстанціональності. Саме універсальність цієї категорії стала причиною визначення імені як основної частини мови (поряд із дієсловом) в усі періоди розвитку науки про мову — починаючи з 5 ст. до н. е. у давньоіндійських граматистів Яска і Паніні і закінчуючи сучасними нам граматиками 21 століття, що, по суті, являють собою видозмінені й пристосовані до конкретних мовних обставин та етнічних особливостей класифікації стародавніх вчених Індії та Греції.

Серед категорій іменника нами було обрано для розгляду категорію особи (діяча) як основний показник характеру етносу, рис його психології. Саме на категорії істоти (особи) базуються виділені Ю. Липою, Н. Григоріївим, Я. Марковичем, В. Давидовою, Ф. Вовком та іншими вченими-мовознавцями та етнопсихологами основні риси українського народу, серед яких важливе місце посідає повага до громадської думки, неможливість переступити через моральні приписи, пошана до праці [2: 428, 437].

Національна специфіка насамперед проявляється під час мовленнєвих актів, що базуються, зокрема, «на ступені спільності знань про світ і мову, тобто на спільності історико-культурного тезауруса» [3: 119]. На думку В. Давидової, саме з тезаурусного (лінгво-когнітивного) рівня структури мовної особистості й починається її реалізація, розподіл нею цінностей за суб'єктивною ієрархією, на вищих сходинках якої стоять моральні пріоритети, культурна спадщина, ставлення до людей та до праці. Останнє й було обрано нами за критерій під час аналізу іменників на позначення осіб-діячів української мови.

За відсутності повніших нових видань тлумачних словників української мови суцільна вибірка іменників-назв діячів здійснювалась за словниковими статтями Словника української мови в 11 томах на підставі спільної ознаки «характер занять, виконання дії», що є семантичним інваріантом всіх одиниць досліджуваного класу.

Розпочинати аналіз такого лексичного класу слід, виходячи з припущення про наявність у нього власної внутрішньої організації, класифікація за якою базується на принципах ступінчастої інклюзії: від виділення найбільш загальних класів — до підкласів — до лексичних груп та підгруп — до кінцевих лексичних рядів слів. Цей підхід зумовлений розквітом методики компонентного аналізу, що «дозволяє аналізувати лексичні значення слів як комплекси елементарних семантичних компонентів — сем, за якими слова можуть об'єднуватись чи протиставлятися одне одному» [4: 36].

Слідом за В. Гаком, приймаємо таке усталене в семантиці розуміння семи як одиниці смислу, що являє собою «відображення у свідомості носіїв даної мови розрізновальних рис, об'єктивно притаманних денотату або приписуваних йому даним середовищем, і, відповідно, об'єктивних стосовно кожного мовця» [4: 36].

По відношенню до назв діячів можна виділити інтегральні семи (предметність, конкретність, особа, вік, стать), що об'єднують аналізовані одиниці у клас іменників, протиставляючи іншим класам лексичної системи мови, і виділені шляхом поступового звуження (розширення) диференціюючі семи, що співвідносять слова одне з одним у межах одного класу іменників та визначають внутрішню ієрархічну організацію класу діячів.

Так, за класифікацією, запропонованою Г. Г. Дідківською, іменники аналізованої групи можна поділити на кілька розрядів: за основною виробничою дією (викладач, випробувач); за предметом дії (газетяр, зброяр); за знаряддям праці (косар, дзвонар, кобзар); за місцем праці (бібліотекар); за предметом праці у поєднанні з дією (косар, сталевар) [5: 74–75].

Для усіх розглянутих іменників, згідно з теорією Н. Д. Арутюнкової про поділ лексичного значення іменників на пресупозицію і стверджуване, було виділено семантичні пресупозиції за їх основними ознаками: неможливість заперечення пресупозиції під час заперечення лексеми в цілому та відсутність впливу запитання на сему, що є пресупозицією. З огляду на вищевикладене, серед сем, виділених у складі лексичних значень проаналізованих іменників, є такі:

- предметність;
- конкретність;
- істота;
- особа;
- характер занять;
- вік;
- стать (чоловіча переважно).

Було визначено як пресупозиції семи «предметність», «конкретність», «істота», «особа», «вік», «стать» як такі, що задовольняють названі ознаки пресупозицій. Так, у реченнях типу «У даний період свого життя він працює не декоратором, а художником» або «Ні, не газорізальником він хотів би зараз бути, а навпаки — газозварювальником: не руйнувати, а створювати цілісність із розрізаних шматочків металу» для іменників-назв діячів заперечується тільки сема «характер занять», але не решта названих сем, оскільки, за усталеною думкою, людина, що має професію, досягла певного, дорослого віку (у більшості випадків), а на стать особи вказують суфікси (у наведених прикладах: -ник, -ор), визначені у граматиці як такі, що утворюють іменники чоловічого роду на позначення осіб за родом їхньої діяльності.

Піддавши семантику аналізованій групи слів впливові запитання, ми побачимо, що пресупозиціями знову ж таки будуть семи 1, 2, 3, 4, 6, 7, оскільки, наприклад, у реченні типу «Іван і досі працює деревообробником?» верифікується рід занять суб'єкта, а не його вік чи стать, або належність його до категорії істот, осіб, конкретних предметів.

Пресупозиція «чоловіча стать» в основному визначається за наявністю суфікса чоловічого роду, причому для назв осіб за родом діяльності, утворених від іменників, використовуються суфікси -ар (-яр), -ець (-івець, -овець), -ник, -ік (-ік), -ир, -ист (-іст) — кобзар, зброяр, десантник, далекомірник, графік, прозаїк, гітарист, гандболіст; а для віддієслівних іменників на позначення осіб-носіїв процесуальної ознаки, крім названих, використовуються також суфікси -льник, -ч (-ач, -яч), -тель, -ій, -ак (-як), -ун, -к(о), -к(а), -чик, щик — сіяч, полільник, вчитель, водій, писака, несун, незнайко, льотчик, а також суфікси іншомовного походження: -атор, -итор, -ер, -ор, -ан, -ат, -ант — дегустатор, репетитор, контролер, делегат, практикант [9: 276–277].

Із обраних для аналізу в даній статті 300 іменників-назв діячів зафіксований у словнику варіант жіночого роду, утворений за допомогою суфіксів жіночого роду на позначення діячів (-к(а), -иц(я), -ниц(я)) мають лише 34% досліджуваних назв, а 2% імен-

ників жіночого роду взагалі не мають співвіднесення з іменниками чоловічого роду (наприклад, породженниця, полоскальниця, помийниця), що можна, очевидно, пояснити наявністю у менталітеті народу усталеного поділу професій на суто «жіночі» та «чоловічі» із перевагою «чоловічих», оскільки жінці у світогляді українського народу завжди відводилась роль берегині домашнього вогнища, господарки дому, вихователя дітей, а чоловік повинен був мати якусь професію, щоб утримувати свою родину, а тому сема «чоловіча стать» є пресупозицією для більшості, але не для всіх іменників-назв осіб за дією, яку вони виконують.

Певний відсоток — 33 назви (або 11%) складають назви осіб, спільні для іменників чоловічого та жіночого родів. Вони утворені, переважно, за допомогою суфіксів іншомовного походження (-ор, -итор, -ер, -ик) — наприклад, політик, дегустатор, інформатор, репетитор, тренер — і складають не такий давній шар запозиченої лексики, для якої належність до одного з родів визначається за контекстом. Порівняйте: «Видатний художник-графік Євген Вітебський сьогодні знову на вершині слави завдяки своїй новій роботі» та «Нещодавно у виставочному залі музею відбулося відкриття виставки сучасного художника-графіка Олени Нестеренко».

Таким чином, для переважної більшості досліджуваних іменників можна виділити такі інтегральні пресупозиції:

- предметність;
- конкретність;
- істота;
- особа;
- вік (дорослість);
- стать (чоловіча).

52 назви із 300 — 17% — мають яскраво виражену пресупозицію негативного ставлення народу до діячів, названих іменниками типу «гріхородник», «перекручувач», «двоєженець», «торохтій», «гвалтівник», «дворушник», «гонорарник», «торохтій» тощо. Очевидно, що негативна оцінка, наявна у названих та подібних до них іменниках розглянутої групи, багато в чому залежить від семантики твірних основ наведених іменників. Так, для іменників типу «поневолювач», «гонитель», «гнобитель», «полонитель», «пригноблювач» наявність пресупозиції негативного ставлення зумовлюється історичними обставинами формування незалежності українського народу, віддзеркалюючи загальнолюдські прагнення свободи, справедливості, звільнення від усяких форм експлуатації і гніту, посилені багатовіковим потерпанням народу України від різноманітних загарбників та завойовників. Цю тезу можна

підтвердити словами Н.Григорієва про те, що політичними ідеалами українського народу є «свобода як особи, так і всіх суспільних гуртувань: родин, товариств, партій, класів, націй; рівноправність і демократія» [6: 446].

В іменниках типу «перекручувач», «торохтій», «політикан», «горлоріз», «грабіжник», «гуляка», «дезертир» наявність пресупозиції негативного ставлення до суб'єкта дії можна пояснити через виконання особою дії, що не є нормою в суспільстві, порушує пріоритети загальнонаціонального та загальнолюдського характеру, зводить нанівець такі соціально значущі цінності як повага до громадської думки, моральних приписів, свідомість людини як члена суспільства.

І лише 5 іменників із 300 мають яскраво виражену пресупозицію позитивного ставлення до суб'єкта дії: поліпшувач, покровитель, годувальник, дбайливець, грамотій. Така пресупозиція знову ж таки є наслідком словотвору іменників і пов'язана із значенням твірних основ, що називають дію, спрямовану на покращення життя особистості у суспільстві вільних індивідів, які допомагають один одному, намагаючись створити краще життя не лише для себе, а й для усіх членів спільноти — риса національного характеру українців, яку Ю. Липа називає «свідомістю про те, що служиться спільно чомусь ліпшому» [2:437].

Таким чином, провівши аналіз лише 300 іменників-назв діячів в українській мові, можна впевнено робити висновки про те, що мова як одна з основних ознак нації є виразником менталітету народу, який виявляється, зокрема, у наявності пресупозицій схвалення чи несхвалення дії, виконуваної суб'єктом, відповідності цієї дії загальноприйнятим нормам у суспільстві.

Перевагу іменників із пресупозицією засудження можна пояснити за допомогою поняття аксіологічної шкали, нормою на якій є переважно позитивна оцінка, через що увага акцентується частіше на тих діях, що виходять за межі норми, тобто є негативними. Наявність пресупозиції негативного ставлення, на нашу думку, впливає із світобачення українського народу, сприйняття ним роду занять людини як основного показника її життя, характеру, а тому стає видимою лише для тих, хто досить добре володіє українською мовою, щоб «зануритись у світ цінностей народу» [7: 2], зрозуміти, від яких дієслів утворено іменники цієї підгрупи; і має певний фонд знань про ментальність народу, який засуджує слабкодухість чоловіків, злодіяння, поневолення людей, завдання шкоди собі та іншим, гаяння часу, високо підносить людську особистість, що «робить українця ворогом сліпих авторитетів»

[2: 437], а також наділяє «енергією мужеськості, згармонізованої з жіночим первнем і підпорядкованим родині» [2: 426–427].

1. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К., 1999.
2. Липа Ю. Призначення України // Українознавство: хрестоматія-посібник. — К., 1997. — Кн. 2.
3. Давидова В. Фактори формування національної мовної особистості // Пам'ять століть. — 1997. — № 4.
4. Белоусова А. С. Русские имена существительные со значением лица (лексический класс и его словарное описание): Диссертация на соиск... канд. филолог. наук. — М., 1986.
5. Кічук М. І. Про семантичні пресупозиції українського іменника (на матеріалі назв діяча) // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000. — вип. 10.
6. Григорієв Н. Українська національна влада // Українознавство: хрестоматія-посібник. — К., 1997. — Кн. 2.
7. Вендина Т. И. Этнолингвистика, аксиология и словообразование // Слово и культура. Памяти Никиты Ильича Толстого. — М., 1998. — Т. 1.
8. Словник української мови: в 11 т. — К., 1970 — 1980.
9. Грищенко А. П., Мацько Л. І., Плющ М. Я., Тоцька Н. І., Уздиган І. М. Сучасна українська літературна мова. — К., 1997.

Т. А. НЕСТЕРОВА. Стратегія аргументативного дискурса

Несмотря на довольно большое число работ по различным аспектам аргументации, популярности аргументации как объекта исследования, не представляется возможным говорить о наличии целостной теории. Современная теория аргументации может быть определена как интегральная дисциплина, сочетающая данные логики, психологии, лингвистики, философии, социологии и многих других дисциплин [2]. Сама проблема аргументации продолжает оставаться одной из самых сложных в логике и почти незатронутой в лингвистике. Фактически, естественно-языковая аргументация сравнительно недавно стала предметом изучения. Сложность определения и построения теории аргументации заключается в комплексном характере последней.

Попытки классифицировать аргументацию, начавшиеся в античные времена и продолжающиеся в наши дни, лишь свидетельствуют о комплексном характере аргументации в коммуникации